

УДК 94 (477) (092) Бун : 63(477)-043.86 "18"] (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.2.337>

*Ігор Кривошея, Наталія Тацієнко**

МИКОЛА БУНГЕ ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 19 – ПОЧАТКУ 20 ст.

Анотація: У статті досліджуються політичні й економічні аспекти діяльності М. Бунге, у контексті загальноросійських реформ 19 – початку 20 ст. та їх вплив на розвиток сільського господарства Наддніпрянської України. Особлива увага приділяється впливу аграрних реформ М. Бунге на соціально-економічні процеси у регіоні, зокрема на становище селянства та розвиток ринкових відносин. Показано, що його політика заклала основи для подальших економічних перетворень у регіоні, сприяючи формуванню ринкової економіки та інтеграції України до загальноімперської господарської системи.

Ключові слова: М. Бунге, аграрні реформи, сільське господарство, Наддніпрянська Україна, державна політика, Селянський поземельний банк

Постановка проблеми. Аграрні перетворення другої половини 19 – початку 20 ст. стали ключовим етапом соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України. Скасування кріпосного права у 1861 р. заклало основи переходу до ринкових відносин, однак водночас загострило низку проблем, серед яких малоземелля селян, низька продуктивність сільського господарства та фінансова залежність аграрного населення від держави та поміщиків.

У цих умовах значну роль у формуванні державної аграрної політики відіграв Микола Християнович Бунге – видатний економіст, реформатор і державний діяч. Його економічні погляди базувалися на ідеях поступової модернізації сільського господарства, підтримки приватної ініціативи та залучення кредитних механізмів для полегшення доступу селян до землі. Однією з ключових реформ, ініційованих ним, стало створення Селянського поземельного банку (1882), який сприяв розширенню селянського землеволодіння та розвитку ринкових механізмів у сільському господарстві.

Попри значний внесок М. Бунге у реформування сільського господарства, його економічні погляди та вплив на аграрну політику Наддніпрянської України залишаються недостатньо вивченими у сучасній історичній науці. Дослідження цього питання дозволить не лише глибше зрозуміти особливості аграрних трансформацій у зазначений період, але й оцінити їх довгострокові наслідки для розвитку українського села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аграрні перетворення у Наддніпрянській Україні другої половини 19 – початку 20 ст. та економічні погляди

* Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Черкаська область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>; e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Тацієнко Наталія Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Черкаська область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>; e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

М. Бунге привертають увагу багатьох дослідників. Історіографію проблеми становлять праці Т.В. Гайдай¹, Н.І. Гражевської², Н.О. Пасічник³, О.М. Стрішенець⁴, Л.А. Фицик⁵, О.В. Ходченко⁶. Науковці зосереджуються на аналізі основних напрямів економічних реформ, ініційованих М. Бунге та їх впливу на соціально-економічний розвиток Російської імперії в цілому і Наддніпрянської України, зокрема. Значну увагу дослідники звертають на аграрне питання в теорії та практиці управлінської діяльності М. Бунге, його внеску у діяльність банківських установ на території України.

Значна увага реформаторській діяльності М. Бунге приділяється в працях О. Малій⁷, О. Прімерової⁸, О. Самойленко⁹, які присвячені дослідженню основних віх життя М. Бунге, його науковій, педагогічній і державотворчій спадщині.

Теорія і практика ринкового реформування в економічній спадщині М. Бунге та його внесок у розвиток банківської системи України розглядаються у дисертаційних працях В.Я. Кудлак¹⁰ та І.Е. Новікової¹¹.

Попри наявність цих досліджень, питання впливу економічних поглядів Миколи Бунге на аграрні перетворення у Наддніпрянській Україні потребує подальшого вивчення. Зокрема, актуальним є детальний аналіз його реформаторської діяльності та оцінка довгострокових наслідків впроваджених ним ініціатив для соціально-економічного розвитку регіону.

Метою статті є дослідити внесок М. Бунге у розвиток сільського господарства Наддніпрянської України 19 – поч. 20 ст. у контексті його реформаторської діяльності. Дослідження спрямоване на виявлення основних концепцій його аграрної політики, оцінку

¹ Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії у другій половині XIX ст.: феномен М.Х. Бунге. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2006. № 84. С. 12-16.

² Гражевська Н.І. М.Х. Бунге – теоретик ринкових реформ у перехідну епоху. *М. Бунге: сучасний дискурс*. За редакцією проф. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2005. С. 155-166.

³ Пасічник Н.О. Аграрне питання в теорії та практиці управлінської діяльності М. Бунге : фінансово-правовий аспект. *Український селянин: зб. наук. пр.* Черкаси. 2020. Вип. 23. С. 35-41.

⁴ Стрішенець О.М. Теоретичні та практичні питання ринкового реформування економіки у працях М.Х. Бунге. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Економічні науки*. 2013. № 2. С. 53-56.

⁵ Фицик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге у 80-90-х рр. XIX ст. *Науковий вісник. Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6. Ч. 3. С. 113-117.

⁶ Ходченко О.В. Вплив ідей західної економічної думки на ліберальні реформи в кредитній системі Росії та України в другій половині XIX століття. *Історія народного господарства та економічної думки України*. Київ. 2007. Вип. 39-40. С. 82-95.

⁷ Малій О. Микола Християнович Бунге (1823-1895): документи до біографії. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики: зб. наук. пр.* Київ, 2010. Вип. 17. С. 39-56.

⁸ Прімерова О.К. Життя, наукова та практична діяльність М.Х. Бунге. *Статистика України*. Київ. 2014. № 4. С. 58-64.

⁹ Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М.Х. Бунге. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 132-136.

¹⁰ Кудлак В.Я. Теорія і практика ринкового реформування в економічній спадщині М.Х. Бунге: дис... канд. екон. наук: 08.00.01. Київ, 2008. 224 с.

¹¹ Новікова І.Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.): дис.... канд. економ. наук: 08.00.01. Київ, 2009. 119 с.

впливу запропонованих ним реформ на розвиток сільського господарства та визначення їхньої ефективності у контексті соціально-економічних трансформацій регіону.

Виклад основного матеріалу. Аграрні реформи другої половини 19 ст. стали важливим етапом соціально-економічних перетворень у Наддніпрянській Україні. Після скасування кріпосного права у 1861 р. постало питання адаптації селянства до нових ринкових умов, розвитку землеволодіння та вдосконалення аграрної політики.

Серед видатних особистостей, які відіграли важливу роль в обґрунтуванні та впровадженні прогресивних форм господарювання, заснованих на економічній свободі та приватній ініціативі, особливої уваги заслуговує постать Миколи Християновича Бунге (1823-1895). Дослідниця Н. Гражевська визначає М. Бунге як видатного ученого-економіста світового рівня, вдумливого аналітика, автора фундаментальних наукових праць із політичної економії та історії економічної думки. Багато науковців визнавали його авторитет у сфері фінансів, кредиту та грошового обігу. Крім того, він був провідним ідеологом ліберального руху середини 19 ст. та відомим публіцистом, який чітко відчував потреби свого часу¹².

Микола Християнович Бунге народився 11 листопада 1823 р. в Києві у родині етнічних німців, які переїхали до Російської імперії¹³. У 1836 р. М. Бунге розпочав навчання в 1-й Київській гімназії. Виявивши високі інтелектуальні здібності та талант, він успішно завершив навчання у 1841 р., отримавши золоту медаль¹⁴.

У 1845 р. завершив навчання в Київському університеті Святого Володимира. Спочатку працював викладачем Законів казенного управління та повинностей у Ніжинському ліцеї¹⁵. У цьому навчальному закладі М. Бунге, незважаючи на молодий вік, продемонстрував видатні педагогічні здібності. Він вирізнявся серед своїх колег тим, що підтримував обдарованих студентів. Якщо на курсі з'являлися студенти, які прагнули серйозно займатися навчанням, він запрошував їх до себе та перетворювався з вимогливого викладача на наставника і старшого товариша¹⁶.

Формування наукових та економічних поглядів М. Бунге відбувалося під впливом західної політичної економії. Учений був переконаним прихильником приватної власності, приватного підприємництва та свободи торгівлі. Він виступав проти безпосереднього втручання держави в економічні відносини.

Під час перебування М. Бунге в Ніжині, визначилися основні напрями його наукової та педагогічної діяльності, а також пріоритети у сфері суспільно-політичного життя. Подальший розвиток і трансформація цих ідей, а також їх практичне втілення були пов'язані вже з наступним етапом його життя та діяльності як науковця, педагога і державного діяча¹⁷.

¹² Гражевська Н.І. М.Х. Бунге – теоретик ринкових реформ у перехідну епоху... С. 155.

¹³ Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М.Х. Бунге... С. 132.

¹⁴ Прімерова О.К. Життя, наукова та практична діяльність М.Х. Бунге... С. 58.

¹⁵ Стрішенець О.М. Теоретичні та практичні питання ринкового реформування економіки у працях М.Х. Бунге. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім.Лесі Українки. Серія: Економічні науки.* 2013. № 2. С. 53.

¹⁶ Винниченко І.І., Винниченко Р.І. Ніжинський період у житті М.Х. Бунге. *М. Бунге: сучасний дискурс* / За редакцією проф. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2005. С. 226-227.

¹⁷ Ibid. С. 231.

У 1850 р. Микола Бунге був призначений ад'юнктом кафедри політичної економії та статистики історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира. Після захисту у 1852 р. докторської дисертації «Теорія кредиту» він отримав посаду екстраординарного професора, а згодом став ординарним професором цієї кафедри. Свою педагогічну діяльність у Київському університеті він продовжував до 1880 р. Був ректором університету у 1859-1869, 1871-1875 і 1878-1880 рр.¹⁸

М. Бунге з самого початку своєї науково-публіцистичної діяльності активно досліджував аграрне питання. Проблема скасування кріпосного права та шляхи її вирішення посідали важливе місце в його програмі соціально-економічних ринкових реформ. Зокрема, аграрному питанню та можливим шляхам його практичного розв'язання він присвятив низку своїх праць, серед яких «Про зміни юридичних відносин у Росії в зв'язку з майбутнім реформуванням кріпосного права» (1858) та «Кредит і кріпосне право» (1858)¹⁹.

27 квітня 1859 р. за імператорським наказом при Редакційній комісії, створеній для підготовки загального положення про селян, була організована спеціальна фінансова комісія. До її складу запросили провідних економістів і фінансистів, серед яких був і Микола Бунге. З 16 червня 1859 р. до 26 жовтня 1860 р. він працював над одним із найскладніших аспектів селянської реформи – викупними операціями, зробивши вагомий внесок у розробку «Положення про викуп»²⁰.

Участь Миколи Християновича Бунге у роботі Редакційних комісій мала для нього велике значення, оскільки дала можливість на практиці сприяти впровадженню принципів вільного ринкового господарства, які він обґрунтовував у своїх наукових і публіцистичних працях. На думку М. Бунге, завданням селянської реформи була мирна трансформація аграрних відносин, яке вона успішно виконала. Однак реформа лише поклала початок перетворень соціально-економічних відносин у суспільстві. М. Бунге вважав, що логічним продовженням аграрних змін повинні стати скасування подушного податку, реформа системи іпотечного кредитування, запровадження загальної приватної власності на землю, зміни у паспортному регулюванні, а також перетворення в інших сферах народного господарства²¹.

З 1879 по 1881 рік Бунге обіймав посаду товариша міністра фінансів, а з 1882 р. протягом шести років керував Міністерством фінансів Російської імперії. У період з 1887 по 1895 рр. він очолював Кабінет міністрів.

Потрібно зазначити, що в кінці 19 ст. Російська імперія зіткнулася з двома світовими промисловими кризами, а також із затяжною світовою аграрною кризою. Обіймаючи високі державні посади, Микола Бунге як реформатор керував економічними перетвореннями, спрямованими на остаточний розрив держави з феодальним минулим. Його діяльність, зазначає Т. Гайдай, була зосереджена на поступовому розвитку суспільства через формування ринково-підприємницького середовища та проведення глибоких соціальних реформ²².

¹⁸ Малій О. Микола Християнович Бунге (1823-1895)... С. 40.

¹⁹ Кудлак В.Я. Теорія і практика ринкового реформування... С. 105.

²⁰ Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М.Х. Бунге... С. 136.

²¹ Кудлак В.Я. Теорія і практика ринкового реформування... С. 115.

²² Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії... С. 13.

Погляди М. Бунге на сутність і шляхи вирішення аграрного питання формувалися під впливом його теоретичних переконань, які поступово змінювалися. Як зазначає Н. Пасічник, спочатку він дотримувався принципів класичної політичної економії та німецької історичної школи, підтримуючи ідеї вільного підприємництва, приватного землеволодіння та права розпорядження землею. Однак із часом, коли стало очевидним, що Велика реформа 1861 р. не принесла очікуваних результатів, він почав схилитися до необхідності більш активного втручання держави у вирішення проблем аграрного сектора²³.

В аграрній сфері М. Бунге зосередив увагу на багатьох проблемах, зокрема: землеволодіння, землекористування та право власності на землю; організацію викупних операцій через кредитні механізми; розвиток сільськогосподарського виробництва на основі економічної самостійності селян; врегулювання соціально-економічних суперечностей між різними суб'єктами господарювання під час трансформації земельної власності; адаптацію селянського господарства до ринкових умов; а також реформування кріпосницької податкової системи відповідно до нових економічних реалій аграрного сектору.

Микола Бунге розпочав впровадження програми реформування податкової системи Росії, яка була спрямована на ліквідацію феодальних пережитків і соціальної несправедливості в оподаткуванні, адаптуючи його до ринкових умов господарювання. Одним із основних кроків стало скасування подушного податку, що був основою напівфеодальної податкової системи. Це завершило процес селянської реформи 1861 р. та стало першим кроком до встановлення податкової рівності шляхом запровадження загального прибуткового збору²⁴.

Дослідники зазначають, що теоретичні погляди та практичні настанови М. Бунге не були сліпим копіюванням західних ідей, а мали оригінальний і самобутній характер. Відстоюючи оптимальне поєднання приватного підприємництва та державного регулювання економіки, вільної торгівлі та протекціонізму, він враховував специфіку господарського розвитку країни: економічну відсталість, слабкість вітчизняної буржуазії, гостру нестачу капіталів, вузькість внутрішнього ринку²⁵.

Перелік цих питань свідчить про комплексний підхід М. Бунге, який не лише враховував взаємозв'язок селянського питання із внутрішньою соціально-економічною політикою держави, а й охоплював проблематику аграрної сфери в цілому.

Будучи переконаним прихильником приватного землеволодіння, він вважав право повного розпорядження землею втіленням принципу свободи підприємництва. Вже у «Положеннях» від 19 лютого 1861 р., розроблених за його участі, було закладено ідею звільнення кріпаків із землею за викуп з перспективою їхнього перетворення на власників наділів. На думку Бунге, це сприяло б усуненню громадського землеволодіння та вирішенню проблеми обезземелення²⁶.

Перебуваючи на посаді міністра фінансів, М. Бунге активно впроваджував політику, яка була направлена на розширення приватного землеволодіння серед селян. Він сприяв розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві. Важливим механізмом

²³ Пасічник Н.О. Аграрне питання в теорії та практиці управлінської діяльності М. Бунге... С. 36.

²⁴ Стрішенець О.М. Теоретичні та практичні питання ринкового реформування економіки... С. 55.

²⁵ Гражевська Н.І. М.Х. Бунге – теоретик ринкових реформ у перехідну епоху... С. 162.

²⁶ Фиццик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге... С. 114.

реалізації цієї стратегії стало іпотечне кредитування, завдяки якому селяни отримували можливість придбати землю у приватну власність. Водночас ця система демонструвала, що безкоштовного розподілу землі не передбачено. З цією метою 18 травня 1882 р. було затверджено проєкт створення Селянського поземельного банку²⁷, одним із головних ініціаторів і прихильників якого був М. Бунге.

Головною метою цієї установи було забезпечення селян усіх категорій довгостроковими кредитами для спрощення процесу придбання землі. Такі позики могли отримувати як окремі селяни, так і сільські громади, окремі поселення, що не належали до громади, селянські товариства, а також міщани, які займалися землеробством і постійно мешкали в селі²⁸.

У Наддніпрянській Україні перші сім відділень Державного селянського поземельного банку було відкрито упродовж 1883 р. в містах Херсоні, Катеринославі, Києві, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Чернігові та Житомирі, згодом у 1884-1885 рр. були відкриті ще відділення – у Сімферополі (закрито у 1900 р.) та Харкові. Загалом, в імперії до початку 20 ст. було відкрито 42 відділення цього банку, із них 9 – в українських губерніях (21,4%)²⁹.

Селянський поземельний банк відіграв значну роль у трансформації аграрного сектору Наддніпрянщини наприкінці 19 – початку 20 ст. Його діяльність була спрямована на вирішення ключового питання того часу – забезпечення селян земельними ресурсами. Послугами банку користувалися як сільські громади, так і окремі селяни. Позики надавалися на 24,5 і 34,5 роки під 7,5% і 8,5% річних відповідно. Згодом термін кредитування було збільшено до 55,5 років, а відсоткову ставку знижено до 4,5%. Максимальна сума позики становила 125 руб. на кожного члена громади при общинному користуванні землею та 500 руб. при подвірному. У період з 1883 по 1899 рік селяни українських губерній придбали за допомогою банку 908,6 тис. десятин землі³⁰.

Банк досить ефективно виконував свою головну функцію – підтримку розвитку дрібного землеволодіння. Це, у свою чергу, зазначає В. Кудлак, сприяло формуванню середнього класу на селі, зміцненню добробуту населення та розвитку сільського господарства³¹. З цього можна зробити висновок, що створення Селянського банку стало одним із найуспішніших реформаторських проєктів Миколи Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє дослідникам зробити висновок, що фінансова система Російської імперії за часів перебування Миколи Бунге на посаді міністра, хоча й стикалася з низкою серйозних проблем, зазнала значних позитивних змін. Завдяки проведеним за його сприяння реформам вдалося пом'якшити кризові явища, а здійснені перетворення у фінансовій сфері стали одними з найуспішніших³².

²⁷ Положение о Крестьянском Поземельном Банке: Закон РИ от 18 мая 1882 г. № 894. Полное собрание законов Российской Империи. Т. 2. Отд. 1. Собр. III. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1883. С. 218-221.

²⁸ Новікова І.Е. Розвиток банківської системи України... С. 55.

²⁹ Орлик М.В. Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... докт. філософії: 051 економіка. Кропивницький, 2021. С. 136.

³⁰ Ткаченко А.О., Ткаченко І.В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття). Суми: вид-во «Ярославна», 2014. С. 100.

³¹ Кудлак В.Я. Теорія і практика ринкового реформування... С. 158.

³² Фиццик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге... С. 115.

Для аграрної країни, якою була Російська імперія у другій половині 19 ст., успішне проведення ринкових реформ значною мірою залежало від фінансової підтримки сільського господарства та ефективної системи кредитування. У зв'язку з цим були впроваджені такі заходи: відновлено доступний і відносно недорогий земельний кредит; як зазначалося вище, з метою полегшення селянам усіх категорій придбання землі у 1882 р. створили Державний селянський поземельний банк, а вже у 1885 р. заснували Державний дворянський земельний банк, покликаний підтримувати землеволодіння спадкових дворян³³.

Основним завданням Державного дворянського земельного банку було надання довгострокових кредитів спадковим дворянам-землевласникам під заставу їхньої земельної власності. Діяльність банку також охоплювала територію України. Були засновані такі відділення: Катеринославське, Київське, Полтавське, Харківське, Чернігівське. Завдяки цьому дворяни цих регіонів могли зберігати свої маєтки, реінвестуючи кошти у розвиток сільського господарства. Банк надавав позики під заставу землі на термін 48,8 років зі ставкою 5,67% річних і на 36,7 років зі ставкою 6,25% річних³⁴. Такі умови були вигідними для дворян, які мали змогу уникнути фінансового краху в умовах економічної кризи та зростання конкуренції на аграрному ринку.

Отже, Дворянський земельний банк відіграв значну роль у соціально-економічному розвитку Наддніпрянщини в другій половині 19 ст. Завдяки можливості отримання довгострокових кредитів під низький відсоток, дворяни змогли модернізувати свої господарства, запроваджувати нові аграрні технології та підвищувати продуктивність. Для економіки Наддніпрянщини це означало стабільність у сільськогосподарському секторі, який залишався основою регіональної економіки. Водночас підтримка великого землеволодіння сприяла збереженню традиційної соціальної структури, а це гальмувало розвиток дрібного фермерства та підприємництва.

Таким чином, діяльність Дворянського земельного банку з одного боку, сприяла тимчасовій стабілізації економіки та модернізації аграрного виробництва, а з іншого – посилювала залежність селянства від великих землевласників, що впливало на соціальну напругу в регіоні.

За сприяння М. Бунге відбулися значні зміни у регулюванні діяльності комерційних банків, зокрема в управлінні їхніми активно-пасивними операціями. Також за часів керівництва М. Бунге змінився характер діяльності Державного банку Російської імперії. Спочатку він переважно займався фінансуванням наслідків ліквідації застарілої банківської системи, проте поступово його роль у розвитку економіки значно зросла³⁵.

На посаді міністра фінансів М. Бунге взяв курс на послідовне вдосконалення фінансової системи, яка більше не відповідала новим вимогам часу. Аналіз реформаторської програми свідчить, що її ідеологія виходила далеко за межі суто фінансових питань і значною мірою була спрямована на розвиток підприємницького середовища. Зокрема, цьому сприяли проведена податкова реформа, частково завершена

³³ Высочайший рескрипт, данный Благородному Российскому Дворянству: Закон РИ от 21 апреля 1885 г. № 2882. Полное собрание законов Российской Империи. Т. 5. Отд. 1. Собр. III. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1887. С. 169-170.

³⁴ Ткаченко А.О., Ткаченко І.В. Створення і діяльність банківських установ на території України... С. 101.

³⁵ Ходченко О.В. Вплив ідей західної економічної думки на ліберальні реформи... С. 89.

грошова реформа, запровадження державного кредитування для малозабезпечених верств населення, а також протекціоністська політика щодо підтримки вітчизняного виробника. Так, у межах податкової реформи було поступово знижено викупні платежі селян (1881–1883) і скасовано застарілий подушний податок (1883–1886), що дало можливість частині селян перейти до категорії аграрних підприємців³⁶.

Наступним етапом стало впровадження прибуткового податку, який був спрямований на стимулювання приватної ініціативи та розвиток конкурентного середовища. Використання прогресивних методів оподаткування, вважає Л. Фицик, не лише значно збільшило надходження до державної скарбниці, а й сприяло розвитку сільського господарства та торгівлі³⁷.

Ключову роль у системі реформаторських заходів, запропонованих М. Бунге для зміцнення та розвитку економіки Російської імперії, відігравало будівництво залізничної мережі. Адже в середині 19 ст. залізничний транспорт мав надзвичайно важливе значення для господарського розвитку держави. М. Бунге приділяв значну увагу вирішенню цього важливого для економічного розвитку імперії питання. Він активно досліджував і розробляв проблеми, пов'язані з будівництвом та експлуатацією залізничної мережі. На його думку, особливе значення мало будівництво залізниць у південних регіонах імперії, зокрема на території України, оскільки вони відігравали важливу торговельну та стратегічну роль³⁸. Вчений підтримував упровадження нових аграрних технологій, розширення залізничної мережі для полегшення експорту зерна та залучення інвестицій у сільське господарство. Це сприяло поступовій модернізації аграрного сектора України.

Висновки. Отже, протягом життя економічні погляди Миколи Християновича Бунге зазнавали змін: від прихильності до економічного лібералізму та ідеї ринкового саморегулювання він поступово перейшов до визнання необхідності поміркованого державного втручання в економічну та соціальну сферу задля забезпечення суспільної стабільності та розвитку³⁹. Реалізація ініціатив М. Бунге дала змогу певною мірою пом'якшити соціальну напругу, спричинену малоземеллям селян.

Політика М. Бунге заклала основи для подальших реформ у сільському господарстві Наддніпрянської України. Його економічні ідеї вплинули на аграрну політику початку 20 ст., зокрема на століпінські реформи, що продовжили процес розширення селянського землеволодіння. Діяльність М. Бунге свідчить про його прагнення до збалансованого розвитку аграрного сектору, який базувався на поступових змінах і державній підтримці. Його реформи не лише змінили економічний ландшафт Наддніпрянської України, а й мали значний вплив на подальшу еволюцію аграрних відносин у регіоні.

Аграрні перетворення другої половини 19 ст. к Наддніпрянській Україні стали важливим етапом у формуванні ринкової економіки, а економічні погляди та реформи Миколи Бунге відіграли ключову роль у цьому процесі. Завдяки його ініціативам, зокрема створенню Селянського поземельного банку, була здійснена спроба вирішення земельного

³⁶ Толстов Р.Д. М.Х. Бунге – теоретик і практик розбудови підприємницького середовища. *М. Бунге: сучасний дискурс* / За редакцією проф. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2005. С. 177.

³⁷ Фицик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге... С. 115.

³⁸ Кудлак В.Я. Теорія і практика ринкового реформування... С. 127.

³⁹ Стрішенець О.М. Теоретичні та практичні питання ринкового реформування економіки... С. 54.

питання та покращення становища селянства. Хоча реформи не змогли повністю усунути соціально-економічні проблеми аграрного сектору, вони стали важливим кроком у напрямку модернізації сільського господарства та розвитку приватного селянського господарювання.

Igor Kryvosheia, Natalia Tatsiyenko

**Mykola Bunge and His Contribution to the Development of Agriculture
in the Dnieperian Ukraine in the 19th – early 20th centuries**

Abstract: The article examines the political and economic aspects of M. Bunge's activities in the context of the all-Russian reforms of the 19th and early 20th centuries. The study is aimed at identifying the main concepts of his agrarian policy, assessing the impact of his proposed reforms on the development of agriculture, and determining their effectiveness in the context of socio-economic transformations in the region.

The authors analyze the contribution of M. Bunge to the preparation of the General Provisions on Peasants of 1861, where he worked on one of the most complex aspects of the peasant reform – redemption operations, making a significant contribution to the development of the 'Provisions on Redemption'. Attention is focused on the fact that M. Bunge believed that the logical continuation of agrarian changes should be the abolition of the poll tax, reform of the mortgage lending system, the introduction of general private ownership of land, changes in passport regulation, as well as transformations in other areas of the national economy. It is emphasized that in the agricultural sector, M. Bunge focused on many problems, in particular: land tenure, land use and land ownership; organization of redemption transactions through credit mechanisms; development of agricultural production based on the economic independence of peasants; settlement of socio-economic contradictions between various economic entities during the transformation of land ownership; adaptation of the peasant economy to market conditions; as well as reforming the feudal tax system in accordance with the new economic realities of the agricultural sector.

It is noted that while serving as Minister of Finance, M. Bunge actively implemented a policy aimed at expanding private land ownership among peasants. An important mechanism for implementing this strategy was mortgage lending, thanks to which peasants were able to purchase land for private ownership. Attention is drawn to the contribution of M. Bunge to the creation of the Peasant Land Bank, the main goal of which was to provide peasants of all categories with long-term loans to simplify the process of land acquisition.

It is stated that during his life, M. Bunge's economic views underwent changes: from adherence to economic liberalism and the idea of market self-regulation, he gradually moved to recognizing the need for moderate state intervention in the economic and social sphere in order to ensure social stability and development.

It is concluded that the agrarian transformations of the second half of the 19th century in Dnieper Ukraine became an important stage in the formation of a market economy, and the economic views and reforms of Mykola Bunge played a key role in this process. Thanks to his initiatives, in particular the creation of the Peasant Land Bank, an attempt was made to

resolve the land issue and improve the situation of the peasantry. Although the reforms could not completely eliminate the socio-economic problems of the agricultural sector, they were an important step towards the modernization of agriculture and the development of private peasant farming.

Keywords: M. Bunge, agrarian reforms, agriculture, Dnieper Ukraine, state policy, Peasant Land Bank